

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

СТОРОЖУК Ірина Анатоліївна

УДК 94(477.82)«1804/1905»:2(043.3)

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ
ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
У 1804-1905 РР.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач
кафедри історії України.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Рафальський Олег Олексійович,
Інститут політичних і етносоціальних
досліджень імені І. Ф. Кураса НАН
України, директор інституту;

кандидат історичних наук
Гуржій Іванна Олександрівна,
Національна бібліотека
імені В. І. Вернадського,
науковий співробітник.

Захист відбудеться «__» _____ р. о __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «__» _____ р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На початку ХХІ століття питання впливу церкви на суспільство набуває особливого значення, адже позиція цієї інституції щодо різних політичних подій чи організацій великою мірою формує громадську думку. Існування в Україні ряду напрямів віросповідань, в тому числі церков православного обряду, породжує проблему міжцерковного розколу, подолання якого потребує нагального вирішення. Тому створення єдиної православної церкви має стати ще одним кроком до консолідації суспільства.

Історія кожного із віросповідань, що функціонують в Україні, містить багато «білих плям», стереотипів та помилкових точок зору. Тому наразі важливим є висвітлення діяльності духовенства різних конфесій, його ролі у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті. В контексті міжконфесійних відносин особливо цікавою виявилася територія колишньої Волинської губернії. У цьому регіоні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. тісно переплелися інтереси католицької, уніатської, православної церков. Відносини між прихильниками зазначених конфесій на Волині часто були ворожими. Висвітлення цієї сторінки історії надасть змогу з'ясувати витoki міжцерковних протистоянь в Україні і у майбутньому уникати їх.

Чільне місце серед болючих питань сьогодення посідають освітні проблеми. Для вирішення їх слід використати досвід попередніх поколінь. Волинські священники різних віросповідань досягли значних успіхів у цій площині. Саме завдяки їх праці на Волині утворилася мережа початкових шкіл, в яких грамоти навчалися представники всіх верств населення. Варто відзначити, що до 1911 р. у регіоні не існувало земських шкіл, тому провідну роль у поширенні писемності, насамперед, серед простих людей, відігравали саме церковні початкові школи.

Окреслені проблеми мають загальноісторичне значення. Без врахування особливостей суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності волинського духовенства складно дослідити історію не тільки регіону, а й України. Однак, у вітчизняній історіографії досі відсутні праці, де цілісно та неупереджено розглядалися б різні аспекти діяльності християнського кліру Волинської губернії протягом 1804–1905 рр. Таким чином, обрана для дослідження тема має важливе наукове, гуманітарне значення, що й обумовлює її суспільну своєчасність за нинішніх умов розвитку України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з проблематикою кафедри історії України Інституту історичної освіти «Актуальні проблеми історії України». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 28 лютого 2011 р.).

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі комплексного, об'єктивного аналізу різноманітних джерел і здобутків історіографії визначити характерні особливості суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волині 1804–1905 рр.

Для досягнення окресленої мети дисертанткою були поставлені такі дослідницькі *завдання*:

- встановити стан наукової розробки теми та джерельної бази дослідження, висвітлити його методологічні засади;
- з'ясувати особливості протистояння між римо-католицькою церквою та самодержавним режимом на Волині;
- проаналізувати зміни у суспільно-політичній діяльності греко-католицького духовенства;
- обґрунтувати різні аспекти суспільно-політичної діяльності православного кліру;
- дослідити форми й методи боротьби греко-католицьких та католицьких священників за освіту і культуру краю;
- з'ясувати значення освітньої діяльності православного кліру;
- узагальнити внесок православних священників у розвиток культури Волині.

Об'єктом дослідження є функціонування різних конфесій на території Волинської губернії у 1804–1905 рр.

Предмет дослідження – участь православного, католицького та уніатського духовенства в суспільно-політичних та культурно-освітніх процесах Волинської губернії у 1804–1905 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1804 до 1905 р. Нижня межа обумовлена завершенням формування Волинської губернії (24 червня 1804 р.), а також реформуванням духовної і світської освіти у Російській імперії. Верхня межа – 1905 р. – визначається початком розгортання першої демократичної революції, яка дала поштовх до початку загального церковно-реформаційного руху та появи «Тимчасової постанови про віротерпимість» (квітень 1905 р.), що спричинила зміну загального стану церкви в Україні.

Територіальні межі дослідження локалізуються територією, яку наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. займала Волинська губернія. Відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу межі єпархії збігалися з межами губернії. Вона, у свою чергу, поділялася на 12 повітів: Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Володимир-Волинський, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Староконстянтинівський.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні історичні принципи ведення наукового пошуку: багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму. Причинно-наслідкові складові суспільно-політичної і культурно-освітньої діяльності духовенства Волинської губернії розглядалися як комплексні, зумовлені історичною логікою. У дисертації використано традиційні правила здійснення історичного пошуку, серед яких пріоритетними є принципи історизму, об'єктивності та системності. Ці імперативи лягли в основу наукового застосування універсальних методів дослідження: конкретно-пошукового, аналізу та синтезу наявної інформації, аналітично-порівняльного, аналогій та ін. Їх використання сприяло трактуванню порушених проблем із позицій реальної масштабності та об'єктивної значущості історичних подій, явищ і суспільних процесів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у постановці та першій комплексній розробці актуальної і важливої проблеми, яка досі не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній науці.

Вперше в українській історіографії:

- зроблено спробу комплексно дослідити суспільно-політичну та культурно освітню діяльність духовенства Волинської губернії протягом 1804 – 1905 рр., що дало змогу визначити роль священників християнських конфесій у суспільно-політичному і культурно-освітньому житті регіону;
- до наукового обігу введено й інтерпретовано масив рідко вживаних дослідниками архівних документів і матеріалів тогочасної преси;
- окреме місце відведено вивченню опозиційної та проурядової діяльності католицьких, уніатських і православних священників;
- доведено історичний факт підтримки окремими представниками православного кліру антикріпосницької боротьби селян;
- визначено форми і методи боротьби католицького та уніатського кліру за освіту і культуру;
- з'ясовано, що головним напрямом освітньої діяльності волинського православного духовенства було створення мережі початкових шкіл.

Набули подальшого розвитку:

- характеристика особливостей релігійної політики Російської імперії на території Волинської губернії;
- вивчення позиції духовенства щодо національно-визвольних рухів на Правобережжі у досліджуваній період, зв'язок із таємними польськими громадсько-політичними організаціями;
- висвітлення основних напрямів культурної діяльності священників православних конфесій.

Уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних з освітньою діяльністю католицького, уніатського та православного кліру;
- соціальну й етнічну структуру волинського духовенства.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її результатів при підготовці узагальнюючих праць з історії церкви, для написання навчальних посібників, наукових праць, при розробці спеціальних лекційних курсів з історії України, релігієзнавства, української культури, українознавства, у краєзнавчій роботі. Систематизований фактичний матеріал може застосовуватися у проведенні подібних досліджень в інших регіонах України.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати, отримані у ході дисертаційного дослідження, доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова, оприлюднені на трьох міжнародних та двох всеукраїнських наукових конференціях. Зокрема, на IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені І.Франка (Житомир, 2012); Регіональній міжвузівській науково-практичній конференції «Гадяцька угода 1658 року в контексті польсько-українських історичних взаємин» (Житомир, 2012); XVIII

Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в євроінтеграційних процесах» (Київ, 2013); XVI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнські цінності в системі освіти : теорія, традиції, практика» (Умань, 2014).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження опубліковані в дев'яти наукових статтях, з яких шість – у фахових наукових виданнях України та одна – у зарубіжному науковому виданні.

Структура дисертації зумовлена змістом проблеми, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, із них – 189 сторінок основного тексту. Список використаних джерел і літератури включає 402 позиції і поданий на 49 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіальні межі дослідження, сформульовано мету та основні завдання, окреслено зв'язок з науковими програмами і планами, висвітлено наукову новизну й практичне значення, подано інформацію про апробацію і структуру роботи.

У першому розділі *«Історіографія, джерела та методологія дослідження»* здійснено аналіз праць за темою дисертації, охарактеризовано використані джерела, розкрито методологічні основи дослідження.

Історіографічний доробок дослідників, які тією чи іншою мірою вивчали цю тему, можна умовно поділити на три групи: праці дореволюційних авторів (XIX – початок XX ст.); дослідження радянських науковців (1920 – 1980-ті рр.); наукові розвідки сучасних вчених (1990 – 2000-ні рр.).

Історичне та документальне підґрунтя досліджуваної теми заклали російські історики ще у XIX ст. Окреслена нами проблема розглядалася в основному у двох структурно-тематичних ракурсах – у загальних наукових студіях щодо Російської імперії і дослідженнях, де Волинська губернія стала окремим об'єктом розвідок. Науковці прагнули переконати читача у винятковості та перевагах православного віросповідання, наголосити на глибокому корінні православ'я на Волині. Католицьку й уніатську конфесії вони висвітлювали лише з негативної точки зору. У цьому контексті заслуговують на увагу праці П. Батюшкова¹, П. Карашевича². Ці дослідження не містять глибокого аналізу подій, а дійсність у них зображена доволі ілюзорно та описово. Однак, саме вони заклали фактологічне підґрунтя досліджуваної нами теми.

¹ Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю / П. М. Батюшков. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 200 с.

² Карашевич П. И. Очерк истории православной церкви на Волыни / П. И. Карашевич. – СПб.: Тип. Королев и К, 1855. – 157 с.

Загальну характеристику культурно-освітньої діяльності православного духовенства в краї знаходимо у наукових студіях російських вчених М. Барсова³, С. Миропольського⁴, Н. Петрова⁵, Г. Фальборка⁶, М. Теодоровича⁷.

У середині ХІХ ст. значно зріс суспільний інтерес до вивчення історії греко-католицької церкви, що зумовлено передусім відзначенням 50-річчя приєднання уніатів до офіційного православ'я. Російські науковці обґрунтовували необхідність і позитивні результати цього процесу. Зокрема, І. Чистович⁸ засуджував уніатську церкву, не обтяжуючи себе вивченням процесів, що відбувалися в ній самій. Подібна риторика притаманна російським дослідникам зазначеного періоду. Так, архімандрит Почаївської лаври Амвросій⁹, розглядаючи історію Почаївської лаври, наголошував на тому, що уніатський період у історії обителі був винятково часом занепаду та поневірян. Історії католицької церкви присвячена наукова розвідка Д. Толстого¹⁰, в якій автор доволі суб'єктивно відтворює картину протистояння Російської імперії і Ватикану.

У окреслений нами період з'являються дослідження, автори яких – фахові українські історики та етнологи. Однак, цим науковцям теж була притаманна певна суб'єктивність у зображенні конфесійного буття регіону. Зокрема, видатний український історик В. Антонович¹¹, який з особливим інтересом досліджував життя правобережних українців, вкрай негативно ставився до унії.

Окремі аспекти суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності волинського духовенства розкривали польські науковці ХІХ ст. Польська історіографія, присвячена релігійним питанням, ілюструє оригінальні точки зору на

³ Барсов Н. П. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году / Н. П. Барсов. – СПб.:Типография морского министерства, 1863. – 156 с.

⁴ Миропольский С. И. Очерки истории церковно-приходской школы / С. И. Миропольский. – СПб.: Тип. Глазунова, 1910. – 222 с.

⁵ Петров Н. И. Очерк истории православной духовной школы на Волыни / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – К., 1867. – С. 183-198.

⁶ Фальборк Г. А. Народное образование в России / Г. А. Фальборк, В. И. Чернолуцкий. – СПб., б.в. 1901. – С. 435-532.

⁷ Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомств. ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 годы / Н. И. Теодорович. – Почаев : Тип. Почаевской Успенской лавры, 1901. – 524 с.

⁸ Чистович И. А. Пятидесятилетие воссоединения западно-русских уніатовъ с православною церковию. Обзор событий воссоединения въ царствование императора Николая I-го. – СПб., б. и. 1889. – 60 с.

⁹ Амвросій [Лотоцкий Афанасий]. Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре бывшего наместника лавры архимандрита Амвросия, с дополнительными главами о позднейших покойных священно-архимандритах лавры, архиепископах: Агафангеле, Димитрии и Тихоне / Архимандрит Амвросій. – Почаев: 3-е изд. : Тип. Почаевской Успенской лавры, 1886. – 320 с.

¹⁰ Толстой Д. А. Римский католицизм в России / Д. А. Толстой. – СПб.:Тип. В. Ф. Демакова, 1876. – Т. 1. – 548с.

¹¹ Антонович В. Б. Що принесла Україні Унія / В. Б. Антонович. – Вінніпег : Видавнича спілка «Екклезія», 1991. – 132 с.

проблему¹². Зокрема, на відміну від російських істориків, які розглядали католицьких священиків лише з негативного боку, польські науковці намагалися висвітлити і виправдати всі дії католицького духовенства.

За радянської доби окремі дослідники побіжно розглядали роль духовенства у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті і не могли дати їй об'єктивну оцінку за умов панування атеїстичної ідеології. У 20-ті роки ХХ ст. спостерігаємо високий рівень наукового осмислення релігійної тематики. М. Грушевський¹³ та В. Чехівський¹⁴ намагалися проаналізувати роль церкви у житті українців. В 30–50-ті роки зникають неупереджені дослідження вчених гуманітарного профілю. Діяльність уніатської та католицької церков трактувалася як антиукраїнська, спрямована на полонізацію та окатоличення місцевого населення. У 60–80-х роках радянські науковці Г. Марахов¹⁵, М. Миско¹⁶, М. Лещенко¹⁷, Р. Олексіюк¹⁸, розглядаючи польський національно-визвольний рух, частково торкалися питань ролі духовенства у цьому процесі. А. Зінченко¹⁹ аналізував окремі сторони економічного життя православної церкви.

У сучасній українській історіографії з'являються нові підходи до вивчення церковної проблематики. Можна зустріти об'єктивну характеристику впливу церкви на суспільно-політичні та культурно-освітні процеси ХІХ – ХХ ст. Однією із перших спроб створити цілісну картину церковно-релігійного життя в Україні з середини ХV до середини ХІХ ст. стала праця О. Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ – перша половина

¹² Loret M. Kosciol katolicki w poczatkach panowania Aleksandra I (1801-1815) / M. Loret. – Warszawa, 1900. – 27 s.; Osieski A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego rzecz czytana na zebraniu Gimnazjum Wołyńskiego 30 lipca 1813 roku / A. Osieski – Krzemieniec, 1816. – 414 s.; Likowski E. Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. – Wyd. 2 – Warszawa – Kraków, 1906. – Cz. 1. – S. 125; Rawita – Gawronski Fr. Rók 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole / Fr. Rawita-Gawronski. – Lwów, 1903. – T. 2. – 360 s.

¹³ Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.

¹⁴ Чехівський В. М. Кому служить церковне панство на Україні / В. М. Чехівський. – К. : Вид. Робітничя книгарня № 2, 1918. – 102 с.; Чехівський В. М. За церкву, христову громаду проти царства тьми / В. М. Чехівський. – К. : Видання ВПЦР, 1922. – 52 с.

¹⁵ Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – Киев : Изд-во Киевского университета, 1967. – 258 с.; Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века / Г. И. Марахов. – Киев : Вища школа, 1981. – 160 с.

¹⁶ Миско М. В. Польское восстание 1863 года / М. В. Миско. – Киев : Изд-во Академии наук УССР, 1962. – 336 с.

¹⁷ Лещенко М. Н. Яскраві сторінки спільної боротьби : до сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні / М. Н. Лещенко. – К.: Т-во поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963 – 40 с.

¹⁸ Олексіюк Р. В. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861 – 1939). – Львів, 1970. – 434 с.

¹⁹ Зінченко А. Л. Секуляризація церковного землевладення на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – 40-е гг. ХІХ века) / А. Л. Зінченко. – М. : Наука, 1983. – 300 с.; Зінченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Л. Зінченко // Исторические записки. – М. : Наука, 1985. – № 112. – С. 98-125.

XIX ст.)»²⁰. Дослідженню розвитку народної освіти присвячено праці В. Борисенка²¹. Л. Іванова²² висвітлила участь священства у суспільно-політичних рухах XIX ст. У монографії С. Жилюка і Б. Бойка²³ проілюстровані особливості інституційного розвитку православної церкви, суспільно-релігійні зміни та етноконфесійна політика царського уряду на Волині протягом 1793 – 1917 рр. Ю. Хитровська²⁴ в окремому дослідженні проаналізувала громадянську позицію православної, римо-католицької, уніатської церков на Правобережній Україні. Ю. Поліщук²⁵ у контексті політики Російської імперії щодо національних меншин Правобережжя відобразив боротьбу російської влади із польським шкільництвом краю. О. Рафальський здійснив історіографічний аналіз наукових студій, присвячених національним групам України, у тому числі й полякам²⁶. Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності священників відображено в працях С. Гладкого²⁷, В. Молчанова²⁸, В. Рожко²⁹, Н. Сейко³⁰, Н. Шип³¹, Н. Щербак³². Одним із пріоритетних напрямів дослідження наразі стала проблема з'ясування передумов, причин і наслідків приєднання греко-католицької церкви до православ'я

²⁰ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.) / О. П. Крижанівський. – К. : Вища школа, 1991. – 125 с.

²¹ Борисенко В. Й. Курс української історії : з найдавніших часів до XX ст. / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1998. – 616 с.; Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х років XIX ст. : [монографія] / В. Й. Борисенко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 161 с.

²² Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом : українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст. : [монографія] / Л. Г. Іванова. – К. : Дніпро, 2008. – 304 с.

²³ Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793–1917рр.) : [монографія] / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко. – Острог : Нац. ун-т «Остроз. академія», 2010. – 228 с.

²⁴ Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття / Ю. В. Хитровська. – К. : Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.

²⁵ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. М. Поліщук. – К.:НАН:України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 428 с.

²⁶ Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К. : Поліс, 2000. – 447 с.

²⁷ Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття / С. О. Гладкий. – Запоріжжя : ЗДУ, 1997. – 49 с.

²⁸ Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900 – 1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К.: Ін-т Історії України НАН України, 2005. – 318 с.

²⁹ Рожко В. Є. Духовні православні освітні заклади Волині X – XX ст. / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2002. – 280 с.; Рожко В. Є. Волинська Духовна семінарія (1796–2004 рр.) / В. Є. Рожко. – Луцьк : Медіа, 2004. – 256 с.

³⁰ Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині–Житомирщині у XIX – першій половині XX ст. : [монографія] / Н. А. Сейко. – Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 158 с.

³¹ Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) : наук. вид. / Н. А. Шип // НАН України, Ін-т історії України. – Київ : [б. в.], 1995. – 64 с.

³² Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

у 1839 р. У монографії Н. Стоколос³³ простежено чинники та перебіг скасування уніатської церкви в Російській імперії, а також певні заходи імперської влади, спрямовані на викорінення набутків греко-католицької церкви у духовно-культурній сфері Правобережжя. В. Лось³⁴ зосередила увагу на аналізі джерельної бази для дослідження греко-католицької церкви, освітньої, видавничої діяльності василіан. Окремі аспекти функціонування уніатської конфесії на Волині висвітлено у публікаціях О. Карліної³⁵.

Особливості історичного розвитку католицької церкви на Правобережній Україні, зокрема, вплив духовенства на суспільно-політичні та культурно-освітні процеси регіону відобразили Ю. Білоусов³⁶, О. Буравський³⁷, Н. Сінкевич³⁸, І. Шостак³⁹.

Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили вчені української діаспори. На жаль, представники діаспори були відірвані від більшості архівних джерел, тому їх праці іноді мають описовий виклад матеріалу. Однак, саме ці науковці одними з перших здійснили спробу неупередженого та об'єктивного аналізу релігійної ситуації в Україні. Історія православної церкви в Україні потрапила до кола наукових інтересів Д. Дорошенка⁴⁰, І. Власовського⁴¹, О. Лотоцького⁴², І. Огієнка⁴³. Репресивну політику царського та радянського урядів щодо греко-католицької конфесії розглядали В. Мурович⁴⁴, Т. Коструба⁴⁵, С. Баран⁴⁶, А. Великий⁴⁷, М. Ваврик⁴⁸.

³³ Стоколос Н. Г. Драма Церкви : [монографія] / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – 347 с.

³⁴ Лось В. Е. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект / В. Е. Лось. – К.:Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2013. –300с.

³⁵ Карліна О. М. Парафії греко-католицької церкви у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / О. М. Карліна // Релігія і церква в історії Волині : зб. наук. праць – Під ред. В. Собчука. – 2007. – С. 161–172.; Карліна О. М. Шкільна освіта в Луцьку наприкінці XVIII у середині XIX ст. / О. М. Карліна // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія. Іст. науки. – 2009. – № 22. – С. 43-50.

³⁶ Білоусов Ю. А. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія / Ю. А. Білоусов.– Житомир : [б.в.], 2000. – 193 с.

³⁷ Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : [монографія] / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.

³⁸ Сінкевич Н. О. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.: [монографія] / Н. О. Сінкевич. – К. : Кайрос, 2009. – 408 с.

³⁹ Шостак І. В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / І. В. Шостак. – Острог: Білий Дунаєць, 2005. – 200 с.

⁴⁰ Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. І. Дорошенко. – Берлін : Нація в поході, 1940. – 69 с.

⁴¹ Власовський І. Ф. Нариси історії Української православної церкви / І. Ф. Власовський. – Київ : Вид-во Київської Патріархії Української православної церкви Київського патріархату, 1998. – Т. IV. – 390 с.

⁴² Лотоцький О. Г. Автокефалія / О. Г. Лотоцький. – Варшава : 1938. – 432 с..

⁴³ Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Свята Почаївська лавра / Упоряд. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 439 с.

⁴⁴ Мурович В. Греко-католицька Церква в житті українського народу / В. Мурович. – Мюнхен : Українське католицьке вид-во, 1962. – 60 с.

З-поміж закордонних вчених, які цікавилися заявленою проблемою, варто виділити французького науковця Д. Бовуа⁴⁹. Монографію Д. Бовуа присвячено проблемі українсько-польських відносин. У цьому контексті автор частково торкається питання суспільно-політичної діяльності католицького духовенства, а саме його причетності до польського національно-визвольного руху.

Упродовж останніх десятиліть окремі проблеми окресленої теми побіжно було висвітлено і у дисертаціях В. Білик⁵⁰, І. Гуржій⁵¹, В. Денисенка⁵², В. Дударя⁵³, В. Омельчука⁵⁴.

Цінними для дослідження стали наукові збірники, в яких подано цілісну картину конфесійного життя в Україні ХІХ ст. Значна частина цих історіографічних праць присвячена розвитку церкви саме на Правобережжі, тому містять інформацію і про Волинь⁵⁵.

Отже, науковцями протягом тривалого часу була проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних із церковним життям в Україні протягом ХІХ – ХХ ст. Однак, суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії протягом 1804–1905 рр. не була предметом спеціального наукового дослідження.

⁴⁵ Коструба Т. Т. Вибрані твори / Т. Т. Коструба. – Торонто : Добра книжка, 1961. – Т. 4. : Як Москва нищила українську церкву. – 96 с.

⁴⁶ Баран С. І. Церковна Унія з Римом / С. І. Баран. – Мюнхен : Бібліотека «Християнського шляху», 1946. – 26 с.

⁴⁷ Великий А. Г. Світла і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки / А. Г. Великий. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1969. – 217 с.

⁴⁸ Ваврик М. М. Нарис розвитку і стану Василянського чина ХVІІ–ХХ ст. : Топографічно-статистична розвідка / Ваврик М. М. – Рим : Вид-во О. О. Василян, 1979. – 218 с.

⁴⁹ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 421 с.

⁵⁰ Білик В. А. Греко-уніатська церква у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – у 30-х роках ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Вікторія Андріївна Білик. – Луцьк, 2009. – 20 с.

⁵¹ Гуржій І. О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07. 00. 01. / Іванна Олександрівна Гуржій. – К., 2011. – 21 с.

⁵² Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно - духовного життя України (1861 – 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Анатолійович Денисенко. – К., 2008. – 22 с.; Денисенко В. А. Духовна освіта в Україні Х –ХVІІІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Анатолійович Денисенко. – Чернівці, 2011. – 31 с.

⁵³ Дудар В. Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Василь Леонідович Дудар. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 23 с.

⁵⁴ Омельчук В. В. Розвиток освіти на Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 / Володимир Васильович Омельчук. – К., 2002. – 21 с.

⁵⁵ Історія релігій в Україні : [в 10 т.] / Редкол. : А. Колодний та ін. – К., 1999. – Т.3 : Православ'я в Україні / [За ред. П. Яроцького], 1999. – 560 с.; Історія православної церкви в Україні : Зб. наук. праць. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.

Джерельну базу дисертації становить комплекс опублікованих та неопублікованих джерел, які умовно можна поділити на чотири групи. Це – архівні матеріали, опубліковані документи, статті в періодичних виданнях XIX ст., епістолярій.

До першої групи належать *архівні матеріали* (103 справи), які зберігаються у 14 фондах чотирьох архівів України. Документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІА України в м. Києві) містять важливу інформацію про участь духовенства в політичному житті Волинської губернії, його позицію щодо польського національно-визвольного руху, про антиурядові настрої у середовищі католицького, уніатського та православного кліру, діяльність православних ієрархів на підтримку офіційної влади (ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора»), діяльність православних священників у сфері початкової освіти, статистичні дані щодо кількості викладачів та учнів церковно-парафіяльних шкіл, контроль царського уряду над навчальним процесом у Луцькій гімназії, опір римо-католицького єпископа К. Боровського репресивним заходам самодержавства в сфері освіти (ф. 707 «Канцелярія попечителя Київського учбового округу»), політику царського самодержавства щодо змішаних шлюбів між католиками та православними парафіянами (ф. 486 «Київська палата цивільного суду»), моральний рівень православних священників (ф. 2227 «Колекція документів Волинського музею»).

Важливе місце посідають джерела державного архіву Житомирської області (ДАЖО). Матеріали, що зберігаються у цих фондах дали змогу висвітлити суспільно-політичну діяльність православних священників під час вітчизняної війни 1812 р., проаналізувати проурядову позицію православного кліру, його ставлення до соціалістичних ідей (ф. 1 «Волинська духовна консисторія»), з'ясувати внесок православних священників у розвиток освіти (ф. 71 «Дирекція народних училищ Волинської губернії»), участь нижчого православного духовенства у антикріпацьких виступах селян (ф. 70 «Канцелярія Волинського губернатора»).

У дисертації використано матеріали деяких справ державних архівів Волинської та Рівненської області (далі – ДАВО та ДАРО). Відомості про перехід католиків на православ'я наявні у справах фонду 35 ДАВО (Волинська духовна консисторія). Значну кількість документальних матеріалів про відкриття та роботу шкіл при монастирях, перехід уніатів на латинський обряд, про заборону уніатським священникам проводити обряди православним, суперечки між духовенством автором досліджено у фонді 382 ДАВО (Луцька уніатська генеральна духовна консисторія). У фондах ДАРО вміщено інформацію про скаргу на ксьондза, який утискав осіб православного віросповідання (ф. 22 «Острозький повітовий суд»), про майнові конфлікти між уніатським і православним духовенством, перехід православних у католицизм (ф. 370 «Дубенський повітовий суд», ф. 563 «Дубенський земський суд»), про кількість парафіяльних шкіл у Рівненському повіті, поведінку православних священників, релігійну політику Російської імперії щодо осіб католицького віросповідання (ф. 379 «Рівненський повітовий справник»), нарікання місцевого населення на православне духовенство (ф. 639 «Колекція матеріалів релігійних установ та культових об'єднань на території Рівненської області»).

Другу групу джерел становлять *документи*, опубліковані різними археографічними комісіями в серійних археографічних виданнях другої половини XIX – початку XX ст.⁵⁶. Тоді ж було опубліковано документи із архіву західно-руських митрополитів⁵⁷. Значну кількість законодавчих актів вищих органів влади вміщено у «*Полном собрании законов Российской империи*»⁵⁸. Наразі з'явилося кілька збірок документів, присвячених історії греко-католицької церкви⁵⁹.

До третьої групи джерел належать *матеріали періодичної преси* XIX ст. Важлива інформація щодо культурно-освітньої діяльності духовенства вміщена у часописі «*Київська старовина*»⁶⁰ і науковому журналі «*Труды Киевской Духовной Академии*»⁶¹. Особливо цінними є публікації, розміщені на шпальтах часопису «*Волинські єпархіальні відомості*». Тут опубліковано накази місцевого духовенства, єпархіальні хроніку та літопис, зокрема, історико-статистичний опис церков⁶². Варто наголосити, що оригінали деяких документів, розміщених на сторінках часопису, до сьогодні не збереглися, що підвищує наукову цінність цього рідкісного видання.

До окремої групи джерел входить *епістолярна спадщина* громадських і політичних діячів XIX ст. Цінними є спогади учасників приєднання уніатської церкви до православ'я у 1839 р.⁶³. Значну кількість відомостей про участь католицьких ксьондзів у листопадовому та січевому польських повстаннях містять мемуари О. Вайде⁶⁴.

У цілому автором використано більшість архівних та опублікованих джерел, що розкривають окреслені у дисертації проблеми.

Важливою складовою виконання дисертаційної роботи є *методологія*. Специфіка предмета дослідження та дослідницьких завдань зумовили комплексне

⁵⁶ Акты, издаваемые Археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне. – Т. XVI: Документы, относящиеся к церковной унии в России. – Вильна: Тип. А. Г. Сыркина, 1889. – № 56. – С. 94 – 97; Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т.6 : Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. – Киев : Университетская тип., 1883. – 938 с.

⁵⁷ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. – СПб.:Синодальная Тип., 1907. – Т. 2. – 1631 с.

⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи: в 55 т. / 2-е собр. – СПб.:Тип. Второго отд-ния собств. Е.И.В. Канцелярии, 1825-1879. – Т. 3. – 1971 с.

⁵⁹ Крижанівський О. П. Архівні документи про історію Церкви на Правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. / О. Крижанівська, О. Крижанівський // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – 68 с.; Луцьку 900 років. 1085-1985 // Збірник документів і матеріалів / упор. Н. О. Болдирева, Н. В. Галій та ін. – К. : Наукова думка, 1985. – 303 с.

⁶⁰ Фотинський О. Опис пам'яток старовини Волинської губернії / О. Фотинський // Київська старовина. – 1900. – № 12. – С. 196 – 206.

⁶¹ Петров Н. И. Очерк истории православной духовной школы на Волыне / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1867. – № 19. – С. 183 – 198.

⁶² Устав духовных училищ // Волинские епархиальные ведомости. – 1867. – № 4, оф. ч. – С. 135-157.; Материалы для историко-статистического описания православных церквей Волинской епархии // Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – № 22, неоф. ч. – С. 676 – 681.; Устав епархиальных женских училищ // Волинские епархиальные ведомости. – 1869. – № 1, оф. ч. – С.2 – 24.; Пастырское наставление архиепископа Волинского и Житомирского Агафангела // Волинские епархиальные ведомости. – 1869. – № 6, неоф. ч. – С. 4 – 14.

⁶³ Записки Иосифа митрополита Литовского: в 3-х т. – СПб., 1883. – Т. 2. – 786 с.

⁶⁴ Показания и записки О. Вайде. – М. : Наука, 1961. – 630 с.

використання різноманітних принципів і методів наукового пізнання. Головним у дослідженні суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства стали принципи історизму та об'єктивності. Зокрема, принцип історизму передбачає вивчення явищ, подій, фактів у зв'язку із попереднім періодом, а також з точки зору того, як вони виникли і які етапи у своєму розвитку пройшли, чим стали у кінцевому підсумку. Принцип історизму у дослідженні різних аспектів діяльності духовенства реалізовувався через їх зв'язок із розвитком конфесійного життя в Україні. Вивчення релігійних процесів було б неможливим без використання принципу об'єктивності, а робота із значною кількістю джерельного матеріалу – без принципу системності. В дисертації використані такі методи: конкретно-пошуковий (застосовувався при залученні нових джерел, архівних документів, опрацюванні наукових досліджень, статистичних відомостей, періодичних видань), аналізу та синтезу (при узагальненні здобутих під час роботи із науковою літературою знань, для систематизації різноманітного матеріалу), порівняння, аналогії й типології (для з'ясування особливості суспільно-політичної позиції духовенства різних конфесій), культурологічний (при визначенні внеску священників різних конфесій у культурно-духовну сферу регіону) та ін.

Таким чином, аналіз історіографічної традиції проблеми суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр. дає підстави дійти до висновку про фрагментарність розгляду теми в історіографії. Наявна джерельна база є достовірною та достатньою для створення комплексного дослідження теми. Застосування різних наукових методів та принципів допомогло всебічно розкрити тему та окреслені у роботі завдання.

У другому розділі *«Суспільно-політична позиція волинського духовенства»* досліджено суспільно-політичну діяльність католицьких, уніатських священників, їх роль у національно-визвольних та опозиційних до самодержавства рухах, антикріпацькій боротьбі селян, взаємовідносини із місцевим населенням.

На початку XIX ст. після інкорпорації Волині до складу Російської імперії католицька церква опинилася за складних для розвитку умов. Царизм вдався до антикатолицьких заходів, що проводилися поступово – імперська влада зважала на сильні позиції конфесії у губернії. Римо - католицька церква на Волині стала одним з найбільших землевласників, мала міцний союз із польською шляхтою та користувалася протекцією Папи Римського.

Вище і нижче католицьке духовенство обирали різні форми протидії суспільно-політичній системі Російської імперії. У першій половині XIX ст. еліта католицької конфесії досить обережно ставилася до будь-яких змін. Зокрема, луцько-житомирські єпископи К. Цецішовський та М. Пивницький зайняли лояльну позицію щодо офіційної влади і засудили листопадове та січневе польські повстання. Головною причиною такої поведінки ієрархів католицької церкви стало прагнення уникнути відкритого конфлікту із російським урядом, оскільки в цей час відносини між Ватиканом і Петербургом виявились особливо напруженими. Підписання Конкордату в 1847 р. не привело до покращення у відносинах луцько-житомирського єпископа К. Боровського із місцевою владою. Фактичне невиконання цих домовленостей і подальше обмеження прав католицького духовенства із боку царського уряду підштовхнуло К. Боровського до рішучих дій.

Єпископ намагався протистояти переосвяченню католицьких храмів на православ'я, русифікації освіти не тільки на Волині, а й за межами губернії. За свою позицію К. Боровський був репресований російською владою. Наступні римо-католицькі ієрархи перебували під повним контролем імперських органів влади.

Середнє та дрібнє католицьке духовенство відверто демонструвало своє невдоволення новою владою. У цьому середовищі були поширеними опозиційні настрої, які ксьондзи намагалися розповсюдити і на своїх парафіян. Польський патріотизм став однією із причин участі священників у повстаннях 1830–1831, 1863–1864 рр. Католицький клір всіляко допомагав повстанцям, а окремі його представники відстоювали свої ідеї зі зброєю у руках. Тому Російська держава розглядала цю верству як особливо небезпечний деструктивний елемент і намагалася зменшити його вплив у суспільно-політичних процесах регіону. Середнє і нижче духовенство всіма своїми діями і у подальшому намагалася нанести шкоду царській владі та православ'ю.

На початку XIX ст. греко-католицька віра глибоко вкоренилася в свідомості населення Волині. Саме ця конфесія стала репрезентом національної самобутності та ідентичності українців. Станом на 1803 р. у регіоні знаходилась більшість уніатських парафій (164 із 176). Матеріальною опорою греко-католицьких священників була місцева українська шляхта. Уніатське духовенство тісно пов'язувалось із народом і задовольняло його духовні й національно-культурні потреби. Доказом цього став колосальний спротив волинян спробі Катерини II наприкінці XVIII ст. приєднати їх до православ'я. Найчастіше до опору парафіян заохочували священники, які проводили пропагандистську та проповідницьку роботу, а іноді очолювали виступи проти зміни обрядовості.

Незважаючи на підтримку населення, майбутнє уніатської конфесії повністю залежало від поглядів імперських можновладців. Російський уряд використовував цю конфесію як «розмінну монету» у своїх політичних іграх. У часи Миколи I починається підготовка до знищення греко-католицької конфесії. До середовища уніатської еліти було введено проросійських і лояльних до влади ієрархів. Фактично ліквідація церкви проводилася її вищим духовенством, що призвело до дезорієнтації рядового священства. Великий вплив у цьому процесі відіграла вдала інформаційна компанія Російської держави, а також обіцянки царського уряду про соціальний і матеріальний захист новоприєднаних уніатських священників. Тому ще до офіційного «возз'єднання» у середовищі греко-католицького духовенства поступово формується верства adeptів царського режиму.

Особливістю суспільно-політичної позиції уніатських священників Волині стало те, що значна їх частина виступила проти приєднання до православної церкви. Близько 30 населених пунктів Волині були охоплені різними формами протесту. Російська влада депортувала найрадикальніших уніатських душпастирів, інші зазнали репресій. Таким чином, опозиційне ядро уніатської церкви виявилось знищеним. Уніатські священники не мали змоги для подальшої боротьби і тому змушені змиритися з волею російського уряду.

Важливою та плідною була суспільно-політична діяльність василіан. Василіанський орден, який став великим землевласником, зберігав вагомий вплив на освіту та культуру Волині, тому одразу опинився під пильним наглядом царської

влади. Саме знищення василіан було першим етапом ліквідації греко-католицької церкви на Правобережжі. Приводом для цього стала відкрита підтримка ченцями польського повстання 1830–1831 рр. З точки зору царської влади, руйнування цього ордену стало цілком логічним і закономірним кроком.

Більшість православного кліру підтримувала політику Російської імперії. Така позиція була свідомим вибором священиків, оскільки вони були дітьми свого часу і віддано служили «батюшці-царю». Найяскравіше світоглядні орієнтири православного кліру проявлялися під час соціальних потрясінь. У роки війни 1812 р. священики закликали організувати народне ополчення і зібрали кошти для його підтримки. Польське повстання 1830–1831 рр. православне духовенство сприйняло як виступ проти законної влади, тому допомагало останній у його придушенні.

Російський уряд, у свою чергу, здійснив певні заходи для покращення фінансового становища священиків. У 1842 р. парафіяльне духовенство було наділене земельними ділянками, що призвело до матеріального розшарування цього стану. Деякі священики фактично перетворилися на поміщиків, а інші залишалися за своїм соціальним статусом близькими до селян і розділяли їх антикріпацькі настрої. На Волині траплялися випадки, коли православні священики своїми проповідями підбурювали місцеве населення до виступів проти поміщиків. З часом ця боротьба набуває політичного забарвлення, спрямовується проти самодержавства. Разом із цим, більшість православного кліру продовжувала дотримуватися проурядового курсу. Православні священики, крім своїх основних обов'язків, займалися ідеологічним вихованням парафіян і залучалися до боротьби із антидержавними ідеями, зокрема, соціалізмом.

Отже, суспільно-політична позиція волинського духовенства різних конфесій мала серйозні розбіжності. Духовенство розділилося на прихильників і противників Російської імперії. У середовищі католицького кліру найбільш поширеними були опозиційні настрої. Протягом першої третини XIX ст. політичні орієнтири уніатських священиків змінюються – від повного заперечення царського режиму до його підтримки. Православна церква виступала на боці імперської влади, однак, окремі священики рішуче засуджували соціально-економічну політику Російської держави.

У третьому розділі дисертації *«Культурно-освітня діяльність духовенства Волині»* з'ясовуються форми і методи боротьби католицького та уніатського кліру за освіту та культуру, внесок православних священиків у освітню та культурно-духовну сферу Волині.

На початку XIX ст. освітня система Волинської губернії контролювалася католицьким та уніатським духовенством, зокрема, чернечим орденом василіан. Після входження регіону до складу Російської імперії ступінь впливу на освіту католицьких і греко-католицьких священиків визначався релігійною політикою самодержавства, підтримкою місцевої шляхти і населення. В освітній діяльності католицької церкви можна виділити три періоди. Протягом першого періоду (початок XIX ст. – 1830–1831 рр.) головним досягненням католицького духовенства стала мережа початкових шкіл, у яких освіту здобувало не тільки польське, а й місцеве українське населення. Під час другого періоду (1830–1831–1863–1864 рр.) монополія православної церкви на освіту поступово затверджується на

законодавчому рівні. Використовуючи неточності у розпорядженні генерал-губернатора І.Васильчикова від 1861 р. ксьондзи переходять до нової форми боротьби за освіту – так званих напівлегальних школок. Під час третього періоду (1864–1905 рр.) католицька освіта існувала лише у вигляді підпільних навчальних закладів. Доведено, що освітня діяльність ксьондзів була одним із головних засобів збереження польської ідентичності за умов тотальної русифікації Волинської губернії. Одночасно з цим через систему католицьких навчальних закладів відбувалося ополячення місцевого українського населення.

Активна освітня та культурна діяльність василіанського ордену стала однією із причин його ліквідації Російською імперією. Встановлено, що ченці, а не біле уніатське духовенство, мали найбільші здобутки у освітній та книговидавничій справі. На території губернії василіанські повітові школи функціонували у Володимирі, Почаєві, Овручі, Любарі. Навчальні заклади всіх рівнів, якими опікувалися ченці, вирізнялися європейською якістю освіти, високим рівнем викладачів і облаштування. Василіанська освіта була потенційно небезпечною для самодержавства, оскільки сприяла поширенню серед молоді західних ідей. Саме книговидавнича діяльність василіан заклала підвалини для процесу українського національного відродження. Почаївська лавра відіграла роль потужного інтелектуального центру не тільки Волині, а й всього Правобережжя. У цій друкарні одними з перших вийшли книги українською розмовною мовою. Тому вона була серйозною перешкодою для реалізації планів самодержавства на повну уніфікацію та русифікацію регіону.

У першій чверті XIX ст. на Волині успіхи православного духовенства у сфері освіти були невтішними. У віданні православних священиків перебувала початкова освіта, яка знаходилась у занедбаному стані. Головними причинами цього стали: низький освітній рівень священиків – викладачів, відсутність матеріальної підтримки держави, бідність населення, що мало утримувати школи. Священик, який опікувався школою, самостійно мав вирішувати комплекс проблем, пов'язаних із функціонуванням закладу. На території губернії маємо випадки, коли місцевий парафіяльний клір виділяв власні кошти для обігріву та освітлення шкіл, закупівлі необхідних підручників та приладдя.

У 60-х роках розгорнулося протистояння за право володіння кращими школами між Міністерством народної освіти та Св. Синодом. Пріоритетні права духовенства на початкову освіту було закріплено у 1884 р. після затвердження Олександром III «Правил для церковно-парафіяльних шкіл». Головним результатом «Правил» стало покращення матеріального забезпечення церковно-парафіяльних шкіл. Тому кількість цих закладів у губернії зростає. Станом на 1890 р. число подібних освітніх установ зросло на 59, або на 3,5 %, а кількість учнів збільшилась на 37800 осіб, тобто на 6,6 % порівняно з 1889 р. Варто наголосити, що саме в церковно-парафіяльних школах отримали освіту більшість українських селян. Однак, у цих закладах навчання проводилося в основному російською мовою, що сприяло русифікації місцевого населення.

Відзначено, що найбільший вплив на розвиток культури Волині православне духовенство здійснювало у другій половині XIX ст. Однозначну оцінку культурницькій діяльності православного духовенства протягом цього періоду дати

складно. Ця сторона життя православних священників також перебувала під впливом самодержавної ідеології. Доведено, що вагомий внесок у розвиток волинського краєзнавства зробили православні священники Л. Рафальський, А. Сендульський, А. Хойнацький, М. Трипольський та інші. Завдяки їм було збережено та систематизовано значну кількість історичних джерел. Результатом активної культурної діяльності священників стало створення Волинського церковно-археологічного товариства, Волинського єпархіального давньосховища, кількох бібліотек, видання релігійного часопису «Волинські єпархіальні відомості». Поле культурної діяльності православних священників було широким, а якість неоднорідною, оскільки іноді самі душпастирі мали низький культурно-освітній рівень. Незважаючи на це, саме волинські православні священники зберегли православну традицію і забезпечили спадкоємність у розвитку православної культури.

Таким чином, духовенство здійснювало вагомий вплив на культурно-освітнє життя Волині. Відверто дискримінаційна та репресивна освітня політика російського уряду викликала активний спротив римо-католицьких і уніатських священників. Із посиленням втручання царської влади в релігійне життя регіону змінювалися форми та методи боротьби духовенства зазначених конфесій за освітню сферу. Православне духовенство найбільших успіхів досягло у царині початкової освіти.

У *висновках* дисертації узагальнено основні результати дослідження, що виносяться на захист:

- У вітчизняній історіографії питання суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волинської губернії у 1804 – 1905 рр. не було предметом спеціального наукового дослідження. Джерельна база з цієї проблеми є достовірною і достатньою для комплексного вивчення теми. Використання конкретних методологічних прийомів під час написання роботи дало змогу вирішити окреслені завдання.

- Процес формування відносин між римо-католицькою церквою та російською владою на території Волині відбувався складно і набув характеру протистояння. Головною причиною конфлікту стало прагнення обох його сторін встановити повний контроль над регіоном. Російська імперія здійснила певні заходи для послаблення ідеологічного та економічного впливу католицького духовенства в губернії. Маємо факти бруталного втручання місцевого уряду в релігійне життя. Католицький клір розцінював територію губернії як традиційно польські землі, тому обрав позицію опонентів щодо російської влади. Католицькі священники були учасниками польських таємних організацій та національно-визвольних повстань. Внаслідок тривалого протистояння з імперською владою католицьке духовенство втратило провідну роль у суспільно-політичному житті Волині, однак, продовжувало боротьбу проти самодержавства.

- Протягом першої половини XIX ст. суспільно-політична діяльність греко-католицького кліру зазнала кардинальних змін. На початку століття уніатські священники демонстрували різні форми опору політиці самодержавства. Одним із проявів спротиву стала участь священників у польському національно-визвольному русі. Після приєднання греко-католицької церкви до православ'я у 1839 р. в

середовищі уніатського духовенства формується верства adeptів царського режиму. Важливим фактором у поширенні конформістських настроїв серед уніатського кліру були обіцянки царського уряду надати фінансову допомогу всім новоприєднаним священикам. Радикально налаштовані греко-католицькі душпастирі намагалися протистояти цим змінам, хоча масового характеру цей опір так і не набув.

- На початку XIX ст. православне духовенство основним своїм політичним союзником вбачало Російську імперію. Православна церква, яка перебувала під захистом російського самодержавства, стала одним із видів чиновницького апарату в духовно-ідеологічній сфері. Індикатором громадянської позиції кліру стало листопадове польське повстання. Православні священики усіяко допомагали місцевій владі у його придушенні. Для багатьох служителів культу така поведінка була їх свідомим вибором: вони вважали, що таким чином виконують свій громадянський обов'язок. Зміни у фінансовому забезпеченні православних священиків призвели до їх матеріального розшарування. Середній і нижчий клір, який за своїм побутом був близьким до селян, розділяв їх антикріпацькі настрої. Нерідко саме православні священики закликали місцеве населення до виступів проти поміщиків.

- У освітній діяльності католицької та уніатської церков виокремлено три періоди. Протягом кожного етапу католицький та уніатський клір обирав різні форми і методи боротьби за освітньо-культурну сферу. Перший (початок XIX ст. – 1830–1831 рр.) характеризується найбільшим розквітом католицьких та уніатських навчальних закладів. У цей час тиск влади на католицьку та уніатську освіту був мінімальним. Тому ці заклади продовжували існувати на законних підставах. Протягом другого періоду (1830–1831 – 1863–1864 рр.) відзначається поступове відсторонення католицького кліру від освіти внаслідок репресивної політики російської влади. Із ліквідацією ордену василіан зникає і уніатська освіта. Католицькі навчальні заклади існували напівлегально, у формі так званих школок. Під час третього періоду (1864 – 1905 рр.) відбувається повний перехід католицької освіти в підпілля. У цей час католицькі навчальні заклади діяли лише у вигляді таємних шкіл.

- Освітня діяльність православного духовенства на Волині мала неоднозначні наслідки. Найбільший внесок православні священики зробили у розвиток початкової освіти регіону. На Волині не було земських шкіл, тому достойної альтернативи церковно-парафіяльним школам теж не існувало. Головним досягненням православного кліру стало поширення грамотності серед найбільш бідного населення, виховання учнів відповідно до системи християнських цінностей. Водночас саме церковно-парафіяльна школа стала одним із засобів русифікації, знищення національної ідентичності, виховання дітей у дусі повної покори самодержавному режиму;

- Православне духовенство здійснювало культурно-просвітницьку і благодійну працю у взаємодії із церковними і світськими інституціями. Велику роль священики відводили підвищенню загального освітнього рівня, моральному вихованню своїх вірян, дослідженню історії своєї батьківщини та пам'яткоохоронній діяльності. Крім цього, служителі культу пропагували здоровий спосіб життя серед місцевого населення. Проте, діяльність духовенства у культурному вимірі була під жорстким

контролем російської влади, тому оцінка здобутків духовенства у цій сфері є неоднозначною. Іноді, самі того не усвідомлюючи, православні священники виконували функцію ще одного зняряддя проурядової пропаганди та русифікації.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження

1. Баляс (Сторожук) І. А. «Волынские епархиальные ведомости» як джерело вивчення культурно-освітньої діяльності православного духовенства Волинської губернії в другій половині XIX ст. / І. А. Баляс // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. 15. – С.182 – 190.
2. Баляс (Сторожук) І. А. Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства Волинської губернії на основі «Волынских епархиальных ведомостей» / І. А. Баляс // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія VI : Історичні науки. – К., 2012. – Вип. 9. – С.78 – 87.
3. Баляс (Сторожук) І. А. Вплив римо-католицького духовенства на суспільно-політичні процеси Волинської губернії в XIX ст. / І. А. Баляс // Українознавство: науковий журнал. – К., 2013. – № 1 (46). – С. 52 –61.
4. Баляс (Сторожук) І. А. Роль уніатського кліру в суспільно-політичному житті Волинської губернії у першій третині XIX ст. / І. А. Баляс // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 35. – С. 46 – 50.
5. Баляс (Сторожук) І. А. Вплив греко-католицьких священників на суспільно-політичну ситуацію на Волині в другій третині XIX ст. / І. А. Баляс // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2013. – Вип. 4 (85). – С. 139 – 143.
6. Баляс (Сторожук) І. А. Громадянська позиція православного духовенства Волині в 30-ті роки XIX ст. / І. А. Баляс // Гілея : науковий вісник. – К., 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 15 – 17.
7. Сторожук І. А. Форми та методи боротьби католицького кліру за польську початкову освіту на Волині у XIX – на початку XX ст. / І. А. Сторожук // ВІСНИК ВІСЛАХ. – Tbilisi, Georgia, 2015. – № 21. – С. 29 – 34.
8. Баляс (Сторожук) І. А. Вплив православного духовенства на розвиток початкової освіти на Волині XIX ст. / І. А. Баляс // Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в євроінтеграційних процесах». – К., 2012. – С. 14 – 17.
9. Баляс (Сторожук) І. А. Вплив католицьких і православних священників на особисте життя парафіян Волині XIX – поч. XX ст. / І. А. Баляс // Збірник матеріалів XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції». – К., 2013. – С. 137 – 140.

Анотації

Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії в 1804 – 1905 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2015.

У дисертації досліджуються особливості суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності духовенства Волині протягом 1804 – 1905 рр. З'ясовано причини та наслідки протистояння між римо-католицькою церквою та самодержавним режимом. Простежено зміни у суспільно-політичній діяльності греко-католицького кліру. Висвітлено різні аспекти суспільно-політичної позиції православного кліру, зокрема, його проурядову діяльність та участь у опозиційних рухах і антикріпацькій боротьбі селян. Подано загальну характеристику форм і методів боротьби греко-католицьких та католицьких священників за освіту та культуру краю, запропоновано періодизацію освітньої діяльності католицького духовенства, з'ясовано роль уніатської та католицької церков у культурно-духовному житті регіону. Проаналізовано освітню діяльність православного кліру та його внесок у наукову та культурну сферу губернії. Зазначено, що ступінь впливу священників християнських конфесій на культурно-освітнє життя Волинської губернії була різною.

Ключові слова: духовенство, опозиційна діяльність, антикріпацька боротьба, церковно-парафіяльна школа, Волинська губернія.

Сторожук И. А. Общественно-политическая и культурно-образовательная деятельность духовенства Волынской губернии в 1804 – 1905 гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2015.

В диссертации исследуются особенности общественно-политической и культурно-образовательной деятельности духовенства Волыни на протяжении 1804 – 1905 гг. В работе анализируются причины и последствия противостояния между римо-католической церковью и самодержавным режимом. Доказано, что общественно-политическая позиция греко-католического клира кардинально изменилась. В течение первой трети XIX в. политические ориентиры униатских священников меняются - от полного отрицания царского режима до его поддержки. Православная церковь выступала на стороне имперской власти, однако, отдельные священники решительно осуждали социально-экономическую политику Российского государства. Представлена общая характеристика форм и методов борьбы греко-католических и католических священников за образование и культуру края. Доказано, что активная образовательная и культурная деятельность василианского ордена стала одной из причин его ликвидации Российской империей. Проанализированы образовательная деятельность православного клира и его вклад в научную и культурную сферу губернии.

Ключевые слова: духовенство, оппозиционная деятельность, антикрепостная борьба, церковно-приходская школа, Волынская губерния.

Storozhuk I. A. Socio-political, cultural and educational activities of the clergy Volyn province in the 1804 - 1905 biennium. – Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical University M. P. Dragomanov. – Kyiv, 2015.

In the thesis features of political and cultural and educational activity of clergy of Volhynia are investigated. In work the reasons and consequences of opposition between rimo-Catholic church and the autocratic mode are analyzed. Process of formation of the relations between Catholic church and the Russian authorities in the territory of Volhynia happened difficult and gained nature of opposition. The aspiration of both of its parties to establish complete control over the region became the main cause of conflict. The Russian Empire carried out certain measures for weakening of ideological and economic influence of Catholic clergy in the province. The Catholic clergy regarded the territory of the province as traditionally Polish lands therefore chose a position of opponents on the Russian power. As a result of long opposition with the imperial power the Catholic clergy lost the leading role in political life of Volhynia, however, continued fight against autocracy.

It is proved that the political position of Greco-catholic clergy cardinaly changed. During the first third of the XIX century policy guidelines the uniatskikh of priests change - from a complete negation of the imperial mode before its support. The orthodox church was on the side of the imperial power, however, certain priests resolutely condemned social and economic policy of the Russian state.

The general characteristic of forms and methods of fight of Greco-catholic and Catholic priests for education and culture of edge is presented. With strengthening of intervention of the imperial power in religious life of the region forms and methods of fight of Greco-catholic and Catholic priests for these spheres changed. With strengthening of intervention of the imperial power in religious life of the region forms and methods of fight of Greco-catholic and Catholic priests for these spheres changed. During the period between November (1830-1831) and January (1863-1864) revolts Catholic priests start applying along with lawful and semi-legal methods of fight, appeared in the form of private schools. During 1864-1905 there is a full transition of Catholic education to an underground. At this time Catholic educational institutions worked only in the form of secret schools. It is proved that vigorous educational and cultural activity of a vasiliansky award became one of the reasons of its elimination by the Russian Empire.

Educational activity of orthodox clergy and its contribution to the scientific and cultural sphere of the province are analysed. The orthodox clergy carried out cultural and educational and charitable work in interaction with church and secular institutes. Priests assigned a big part to increase of the general educational level, moral education of the believers, research of history of the homeland and pamyatnikookhranny activity. However, activity of clergy in cultural measurement was under rigid control of the Russian authorities therefore the assessment of achievements of clergy in this sphere is ambiguous. Sometimes, without realizing that, orthodox priests carried out function of one more tool of pro-government promotion and russification

Keywords: clergy, the opposition activities, anti-serfdom struggle, church school, of the law, Volyn province.